

Доц. др Петар Рајчевић⁶

Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

СПЕЦИФИЧНОСТИ НАСТАВНОГ РАДА УЧИТЕЉА У КОМБИНОВАНОМ ОДЕЉЕЊУ

***Апстракт:** Из више разлога школе са комбинованим одељењима у прва четири разреда основне школе, које имају дугу традицију у Србији, постоје и данас. Пошто се у многим, претежно сеоским срединама смањује број становника па тиме, логично, и број ученика у школи, извесно је да ће потреба за организовањем наставе у комбинованим одељењима постојати и у будућности. За разлику од рада у одељењу са једним разредом, њих карактеристичније специфичан начин организације од чијег познавања односно недовољног познавања зависи укупан успех учитеља и будућа судбина ученика. У уџбеницима дидактике у претходном периоду овом проблему није посвећивана потребна пажња. Велики број учитеља током студирања није на адекватан начин оспособљаван за рад у комбинованим одељењима. О посебности истовременог рада са два или више разреда у заједничкој просторији били су присиљени да се детаљније упознају тек кад их реална практична потреба присили на то.*

***Кључне речи:** комбиновано одељење, школа, учитељ, ученик, рад*

УВОД

Наставни рад у комбинованом одељењу је сложен и тежи од рада учитеља само са једним разредом. То се односи не само на оперативну, верификативну и апликативну, него и на препаративну фазу наставног рада. Захтева више времена за припремне активности, више средстава, стрпљења, воље и знања. Учитељ у истом временском периоду мора да реализује више наставних програма зависно од броја комбинованих разреда. Располаже скраћеним временом за непосредну комуникацију са ученицима. Тежиште наставе нужно је пренети са поучавања на учење, што у извесном смислу представља предност. Такође, због малог броја ученика, веће су могућности за индивидуални приступ. Ученици су постављени у ситуацију да се свакодневно навикавају на самосталан рад. Градиво је могуће чешће

⁶ petar.rajcevic@pr.ac.rs

понављати. Распоред часова мора се правилно изградити водећи рачуна о најпродуктивнијем времену, данима у седмици и тежини наставних предмета током радног дана. У дужност учитеља убраја се и оспособљавање ученика правилним методама и техникама учења.

ДЕФИНИСАЊЕ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА

Неуједначеност у схватању термина којима се означава појам комбинованог одељења, и сродни појмови с тим у вези, присутна је у свакодневној комуникацији међу учитељима, на стручним скуповима, у стручној и дневној штампи. Овде се дефинишу појмови: настава, разред, одељење, комбиновано одељење.

Од свог настанка настава је била најорганизованији вид образовања и васпитања, пре свега, припадника младог нараштаја. Неопходан (минимални) услов за њену реализацију су ученик (ученици), учитељ и учевина (оно о чему се учи, наставни садржаји). Наравно, данас је незамислив успешан наставни рад без адекватне примене одређених, савремених наставних средстава. Учитељево поучавање и учениково учење две су стране јединственог наставног процеса. Иако представља само подручје остваривања васпитно-образовног рада у школи, такав рад се остварује и у бројним ваннаставним и ваншколским активностима ученика. Мисли се на друштвене и слободне активности ученика, производни и други друштвено-корисни рад ученика, јавну и културну делатност школе, друштвене организације које окупљају децу и омладину.

У нашем школском систему основни колектив с којим и за кога се организује наставни процес је разред. Разред означава годину, односно степен школовања. Разред представља ученике „приближно истог узраста и подједнаких претходних знања и умења који, под руководством наставника, реализују наставни план и наставне програме прописане за одређено годиште одређене школе“ (Баковљев, 1999: 88). Нас, у овом случају, занимају прва четири разреда основне школе. Као групу ученика истог хронолошког узраста разред је, као што је познато, први теоријски утемељио Ј. А. Коменски.

Одељење је део разреда којим је обухваћен одређени број ученика са којима је могуће остварити оптималне резултате у савладавању наставних садржаја одређеног разреда. Школско одељење је „релативно стална заједница ученика са којим васпитнообразовни рад остварује један наставник (учитељ) или наизменично одговарајући број наставника у истом простору“ (Илић, Николић, Јовановић, 2006: 231). Појам разреда означава годину или степен школовања а појам одељења укључује ознаку простора. Иако уједначено по узрасту свако одељење састављено је од ученика различитих индивидуалности. Сматра се да је најповољнији број ученика у одељењу основне школе 30-35. Уколико би се питали учитељи из праксе сигурно је да би се изјснили за мањи број од наведеног.

При диференцирању разреда у одељења води се рачуна о узрасној хомогености ученика, о приближној подударности по броју ученика, о образовној уједначености и о томе да диференцијација буде што природнија. Одељење представља заједницу која живи заједничким животом и има исти циљ за којим тежи и на коме ради. Заједнички рад пружа могућности и ствара повољну атмосферу за исказивање индивидуалности, за потврђивање свог идентитета и сигурности, за дружење, самореализацију, процену туђих и својих поступака што доприноси стицању социјалног искуства. Задовољење ових потреба могуће је само у одељењским колективима у којима влада повољна интерперсонална клима и где су међусобни односи засновани на сарадњи, другарству и разумевању.

Комбиновано одељење одређује се као одељење које је састављено од два или више разреда. Другим речима, комбиновано одељење је одељење које је састављено од ученика два, три или четири разреда са којима истовремено у једној просторији ради један учитељ. При томе се термин комбиновано одељење односи на млађе разреде основне школе.

Формирање комбинованих одељења у основним школама представља једно од оних питања од чијег правилног решења великим делом зависи организација рада а тим и успех у настави. Критеријум комбиновања дворазредних одељења може бити: 1. број ученика у појединим разредима и 2. добра организација наставе као критеријум.

У Србији је тренутно 15 ученика граница изнад које се у једној школи могу формирати два комбинована или вишеразредна одељења.

Једни сматрају да треба спајати ближе разреде (I и II, III и IV), друга група дидактичара сматра да треба спајати удаљеније разреде (I и III, II и IV). Први свој став образлажу сличношћу наставних програма и могућношћу да се организује заједнички рад за два разреда, бар повремено. Наставнику је тада лакше, а ученици старијег разреда понављају прошлгодишње градиво и приближавају га ученицима млађег разреда. Други сматрају да предлог њиховог комбиновања гарантује да ће се са сваким разредом посебно радити, да ће се сигурно реализовати сви наставни програми.

РАД УЧИТЕЉА У КОМБИНОВАНОМ ОДЕЉЕЊУ

Настава у комбинованом одељењу представља специфичан облик организације рада. Комплекснији од рада у одељењу хомогене структуре, рад у комбинованим одељењима претпоставља и одређена дидактичко-методичка решења у односу на адаптацију учioniчког простора, специфичности у распореду часова и наставног рада уопште, комуникацију наставника и ученика, функционално смењивање заједничког рада с наставником и самосталног рада ученика, комбинацију облика, средстава и метода рада и друго. Методске специфичности не подразумевају да постоје неке нарочите, посебне методе за рад у комбинованом одељењу, које би се по

својој суштини разликовале од метода рада с једним разредом. Ради се о примени постојећих, познатих наставних метода у специфичним условима рада. Те околности не дозвољавају увек велики избор метода рада или се дешава да чине једну методу прихватљивијом и педагошки оправданијом од других него што би то био случај у условима рада са једним разредом.

Неизбежно обележје специфичне организације рада у комбинованом одељењу представља комуникација наставника и ученика. Она је тако функционално распоређена да наставник симултано, директно радећи с једним контролише рад другог разреда. Такве релације у раду несумњиво захтевају и еластичнију организацију рада и динамичнију комуникацију са два или више разреда. Оваква ситуација захтева од учитеља „да буде добар стручњак не само у погледу организовања и извођења часа, већ да буде добар педагог и психолог, да би могао: прво, да правилно примени дидактичке принципе у раду са појединим разредима и наставу прилагоди моћима дечјег схватања, и друго, да правилно усмери прохтеве, жеље и хтења ученика свих разреда да би на тај начин обезбедио несметан, правилан и успешан рад у свом одељењу“ (Вуковић, 1953: 13). Парадоксално је да се најчешће на рад у оваквим одељењима упућују неискусни учитељи срећни да започну своју радну каријеру, иако би било логичније и друштвено корисније да то буду искусни, нешто старији учитељи.

Истовремени рад са два и више разреда захтева од учитеља да у току истог часа прелази градиво предвиђено наставним програмом са два или више разреда. То значи да у току сваког часа са сваким од својих разреда понаособ обрађује, утврђује или понавља градиво предвиђено планом рада, проверава напредовање или знање ученика, организује њихов самосталан рад у школи и одређује задатке за рад код куће. Учитељ треба да састави такав распоред часова који ће одговарати специфичним условима истовременог рада са два или више разреда. Неопходно је да састави детаљан план рада за сваки дан и сваки час посебно за поједине разреде. Он организује час тако да се рад у једном разреду благовремено и несметано смењује са радом у другом разреду и да једна фаза часа природно израста из друге. Принуђен је да унапред спреми за све разреде и за сваку фазу часа посебне задатке за самосталан рад и да припреми потребна наставна средства.

Анализом структуре наставног процеса у комбинованом одељењу уочава се да се у том одељењу истовремено одвија више часова. Сваки од њих има своје посебне циљеве, задатке и исходе, своје садржаје, своје посебне етапе. Сваки се одвија по својим законитостима, сваки има своју методiku и слично. Према томе, организација часа у комбинованом одељењу веома је сложен и деликатан задатак за сваког учитеља. Сложеност се увећава са порастом броја разреда у комбинованом одељењу.

Сложена структура наставног процеса у комбинованом одељењу, смењивање директне и индиректне наставе у више фаза часа, подразумева и

чешће трајање наставног часа дуже од 45 минута. Наставни час у трајању од 45 минута, прописан Законом о основној школи, није погодан за рад у комбинованом одељењу који захтева посебну организацију. Потребно је флексибилно се поставити у односу на дужину часа од 45 минута у границама од 40 до 55 минута и проверити потребу за коришћењем школског звона. Најбоље је решење задржати школско звоно као сигнал за почетак а искључити га као сигнал за завршетак часова.

Резултати досадашњих истраживања показују да се највећи део наставног времена утроши на индиректну наставу (самостални рад ученика) па је успешна организација самосталног рада ученика један од услова за постизање добрих резултата у настави комбинованих одељења. Индиректна настава по својој временској димензији треба да се изједначи са директном у одељењу комбинованом од два, а неколико пута превазилази временско трајање директне наставе у одељењу комбинованом од три, односно четири разреда. Индиректна настава не сме бити организована са циљем да се ученици само „запосле“ како не би сметали осталима. Она мора бити тако организована да активира ученике и усмери их да самостално долазе до нових сазнања и утврђују постојећа, како помоћу уџбеника, тако и из других адекватних извора знања.

Често се истиче правило да у комбинованом одељењу не би смело бити индиректне наставе без добро припремљеног и добро осмишљеног материјала за самосталан рад ученика. Употребом наставних листића избегава се формално ангажовање ученика у индиректној настави. Мисли се на преписивање, прецртавање, потцртавање, читање без циља и слично. Уместо тога обезбеђује се економичније трошење времена и индивидуализација наставе. Услов је да наставни листићи испуњавају одређене захтеве, односно да имају: 1. информативну димензију, поруку у којој су дати садржаји који ученика обавештавају о нечем што треба да уради (шта?), 2. инструктивну димензију, у којој је указано на начин решавања задатка (како?), 3. мотивациону димензију, која ученика мотивише на рад (зашто?). Уколико испуњавају ове димензије они се приближавају програмираним и полупрограмираним материјалима. Више није могуће у школи „научити за цео живот“. Уместо тога актуелна је изрека „научити учити“.

Резултати савремених истраживања говоре да мање способним (слабијим) ученицима одговара поучавање које:

- је добро и јасно организовано (структурирано),
- веће целине разбија у мање, поједностављене јединице,
- је подешено тако да учитељ или материјал непрестано контролишу и воде активност ученика,
- самостално учење примењује само за вежбу и надопуњавање.

Супротно томе утврђено је да способнији ученици успевају боље у мање структурираној и мање контролисаној ситуацији учења, с више самосталног рада.

У раду са ученицима у комбинованом одељењу могуће је користити све облике рада у зависности од броја ученика по разредима и врсте наставе. Мисли се на индивидуални облик рада, рад у паровима, групни облик рада и фронтални или колективни облик наставног рада.

Могу се организовати разноврсне слободне активности. Поред културно-уметничких активности организују се радне и производне активности, техничке активности и спортске активности.

Радне и производне активности имају непроцењив васпитни значај. Школе које не навикавају и не оспособљавају ученике за рад продубљују уместо да смањују јаз између физичког и интелектуалног рада. У пољопривредним крајевима и тамо где има услова (погодне пољопривредне површине) деца могу да узгајају поврће, воће и ситну стоку у сарадњи са радним организацијама које се баве пољопривредном производњом. За рад са децом треба бирати радне активности које не трају дуго. Скоро у свим школама могу се организовати сакупљачки радови. То може да буде скупљање лековитог биља, различитих шумских плодова, секундарних сировина за индустрију. Пожељно је да ученици учествују у свим фазама рада: у припреми за рад, извођењу рада и анализи резултата рада.

Техничке активности развијају смисао за технику. Тиме се доприноси подизању техничке културе у средини у којој се школа налази. Потребно је обезбедити најнужнију литературу, одговарајући радни простор и адекватан алат и материјал. Секције могу бити. Макетарска, моделарска, бицикличка, саобраћајна и друге. Свака секција доноси према узрасту чланова прилагођен програм. Осим практичног програм садржи и образовни део (проучавање литературе, посете) и манифестацијски део (мала такмичења, изложбе).

Спортске активности развијају смисао и љубав према спорту, здравом начину живота. Спортска група може пратити поједина важнија спортска дешавања код нас и у свету а могу се организовати и различита такмичења и спортски сусрети са ученицима других школа.

Културно-уметничке активности веома су заступљене у комбинованим одељењима. То су хорска секција, инструментални састави, фолклорна секција, луткарска, новинарска, ликовна, драмска, литерарна и друге.

Основни проблем малих сеоских школа је што имају мали број наставника (најчешће два, а често један). Сваки наставник обично води једну активност па ученици имају сужену могућност избора. Ако се слободне активности организују тако да сваки наставник у секцији коју води укључује само ученике свог одељења, онда могућност избора и не постоји. Зато, у малим сеоским школама у којима ради више учитеља треба сваки да води

другу слободну активност пазећи да буду заступљени различити облици активности а да у свакој активности буду укључени ученици из различитих разреда и одељења.

Посебно место са ученицима комбинованог одељења припада ванразредном и ваншколском раду. Због преоптерећености наставним радом са два или више различитих разреда учитељ није у могућности да са ученицима чешће на самом часу обави све задатке. Не остане му времена да поразговара о текућим питањима која ученике интересује. Није у могућности да прочита потребну допунску литературу. Не може да посвети нарочиту пажњу слабијим ученицима и да са њима ради дуже, нити је у прилици да припреми са ученицима програм за разне школске свечаности. Неподељене школе и школе са комбинованим одељењима најчешће се налазе по мањим селима и засеоцима где ученици немају могућности да виде и сазнају многе ствари. Зато учитељ кроз разне облике ванразредног и ваншколског рада треба да им омогући да бар донекле ту празнину попуне причом, сликом, читањем, излетом, екскурзијом, приредбом.

Ванразредни и ваншколски рад, силом прилика, у знатној мери представља допуну рада у разреду. Од његовог правилног припремања и реализовања делом зависи утврђивање и проширивање знања стечених у разреду. Овакав рад треба да унесе и што више забаве, разоноде и веселја у дечји живот.

Ванразредни и ваншколски рад има и велики васпитни значај. Доприноси формирању низа културних навика, као што су навика дисциплинованости, дружељубља, доприноси развијању љубави према своме крају, својој земљи и прошлости свога народа. Ученици се оспособљавају да врше извесна истраживања, сакупљају материјале ради проучавања историје свог краја, да израђују историјске, географске и друге карте, да уређују албуме, израђују макете, сакупљају материјале за изложбе, доносе предмете за музејске збирке.

Познато је да је рад у комбинованом одељењу много тежи од рада у одељењу састављеном од ученика једног разреда. Учитељ остварује истовремено два или више наставних програма. Скраћено му је време за непосредну комуникацију са ученицима. Метода разговора је тешко применљива што се лоше одражава на говорну културу ученика. Организација рада је веома сложена. У новијим изворима, који се баве овом проблематиком, истиче се да поред бројних тешкоћа условљених специфичностима рада у комбинованим одељењима, овај рад има и неке предности. Међу њих убраја се мањи број ученика. На тај начин пружа се више могућност и за индивидуални приступ, за уважавање индивидуалних особености сваког појединца, за напредак према унутрашњим потенцијалима. Ученици се навикавају на самосталан рад и на тај начин припремају за самообразовање. Чешће се понавља наставно градиво и систематизују

тематске целине. Рад мањег броја ученика лакше је контролисати. Тежиште наставе није на поучавању, често преопширном, заснованом на доминацији усменог излагања. Уместо тога „наставник није само преносилац знања, него, првенствено организатор и сарадник“ (Вилотијевић, 1999: 315). У демократском друштву то је пожељно и прихватљиво.

Добро је да ученици више времена проводе самостално учећи. Пожељно је да сами планирају свој рад, читају и проучавају текстове, извршавају постављене задатке, решавају проблеме, одговарају на постављена питања, праве тезе. Треба им, такође, омогућити да илуструју поједине делове садржаја, постављају претпоставке, проверавају их, изводе огледе, самостално посматрају, врше анализу, синтезу, доносе закључке. Упућивање да самостално користе разноврсне изворе знања доприноси успешном оспособљавању за ваљано самообразовање. „У оваквој настави треба да преовладава рационално и економично учење са нагласком на развоју мишљења, посебно стваралачког, а мање поучавање од стране наставника и потенцирање памћења оног што је наставник саопштио и његова верна репродукција, понекад и без довољног разумевања“ (Јукић и Гајић, 2006: 12). У времену честих промена и брзом застаревању знања то је веома важно сазнање које мора да се препозна у пракси.

Ученици су чешће оријентисани једни на друге. Чешће међусобно комуницирају, полемишу. Један другом постављају задатке, проверавају решења и слично. Чешћим самосталним радом на било ком тексту, ученици брже и лакше савладавају читање са разумевањем, анализу текста, уочавање битног и његово разликовање од небитног, схватање фабуле и других обавештења, лично доживљавање уметничког текста и друго. Ученици се тако науче да успешније решавају задатке према писаним упутствима. У комбинованим одељењима ученици се веома рано оспособљавају у руковању појединим наставним медијима. У прилици су да чешће користе веома разноврсне изворе знања: уџбенике, приручнике, наставне листиће, радне листове, видео и аудио записе, полупрограмиране и програмиране материјале, природни и друштвени живот, а тамо где постоје услови и лабораторијски рад, експерименте и огледе, компјутерске образовне софтвере, којих је све више. Настава у комбинованим одељењима омогућује ученицима да, добрим вођењем, лакше овладају техникама рационалног и успешног учења.

Организација рада је најсложеније питање наставе у комбинованом одељењу. Она подразумева две компоненте: 1. спољну и 2. унутрашњу. Под спољном организацијом мисли се на простор, опрему, наставна средства, наставни план и програм, законске прописе, школски календар, број ученика у одељењу, уџбенике. У овај део организације сврстава се све оно што не зависи од учитеља. Унутрашња организација наставе у комбинованом одељењу подразумева спој метода, поступака и наставних система који чине дидактичко-методичку апаратуру за оптимално извођење васпитно-

образовног процеса у тим специфичним условима рада. Ова организација непосредно је зависна од учитељеве опште и дидактичко-методичке културе, приступа раду, залагања, стручног усавршавања. Најбољи резултати се постижу ако је добра и спољашња и унутрашња организација.

Учитељу се поставља низ конкретних захтева у погледу избора наставних метода, објеката и средстава, као и развојних циљева за ученике. Најчешће помињани захтеви су:

- један наставни час – само једна обрада нове наставне јединице;
- ни један наставни час без унапред припремљених наставних листића за самостални рад;
- систематско смењивање директне и индиректне наставе и синхронизовање тих форми рада;
- обавезна фаза контроле и исправке ученичких самосталних радова, и
- што млађи разред, то дуже трајање директне наставе.

Од 1950/51. школске године у комбинованим одељењима у Србији укинута је посебан, скраћени наставни план и програм (први пут уведен 1948/49. године) и од тада настава се изводи по јединственом наставном плану и програму. Постоје схватања да би ову идеју било пожељно поново оживети и то из следећих разлога:

- комбинована одељења су заступљена у малим сеоским срединама, деца у школу долазе са знатно сиромашнијим сазнањима, оскуднијим речником, неадекватним манирима и понашањем што је последица знатно лошије образовне структуре родитеља и околине;
- у сеоским срединама нема организованих предшколских установа, школа тако постаје место прве социјализације у групи вршњака;
- сеоска деца су хендикепирана и због недостатка различитих културних садржаја који су њима недоступни (нпр. позориште, биоскоп, ...);
- истраживања показују да у овим одељењима најчешће раде учитељи почетници без икаквог или са малим радним искуством;
- услови за рад, квалитет и опремљеност простора су углавном на незавидном нивоу, а ако томе додамо чињеницу да наставних средстава готово и да нема, квалитет наставног процеса не може да буде задовољавајући.

Највећим недостатком наставног плана и програма сматра се то што у њима нема ни речи о организацији образовно-васпитног рада у комбинованим одељењима. Покушај рационализације је делимично учињен реформом у школској 2003/2004. години када се за разлику од класичног програма дефинисања садржаја, акценат ставља на циљеве и исходе. То је могло да се сматра савременијим и са становишта рада у комбинованом одељењу рационалнијим решењем. Међутим, овакав приступ напуштен је већ у наредној школској години. У замеркма усмереним на наставни план и

програм истиче се и то да нису искоришћене могућности за интеграцију појединих наставних предмета. Учитељима се посебно не свиђа и то што је фиксиран број часова поједине наставне теме и наставних јединица што не одговара условима рада у комбинованом одељењу.

Једна од могућности рационализације рада у комбинованом одељењу је планирање засновано на вертикалној интеграцији циљева, задатака наставе, садржаја у оквиру истог наставног предмета у различитим разредима. У прилог вертикалној интеграцији иду следећи елементи:

- „Програми већине предмета конципирани су по принципу концентричних кругова;
- Интелигентнији ученици млађих разреда брже напредују, а ученици старијих разреда своја предзнања допуњују и користе у новим ситуацијама;
- Повећава се ангажовање учитеља у директном раду са ученицима;
- Уштеда у времену је већа;
- Омогућава рационалнију примену наставних средстава“ (Шпијуновић, 2003: 87). Са овим су сагласни и остали аутори.

Рационализација рада у комбинованом одељењу може да се оствари и преко хоризонталне интеграције. Хоризонтална интеграција омогућава повезивање различитих предмета односно области на границама на којима се додирују и тиме ублажава последице строго предметне наставе. Она омогућава ученицима да лакше схвате унутрашње узајамне везе, припадност и јединство конкретних садржаја осветљавајући их са различитих страна. Тиме се, према мишљењу Шпијуновића (2003: 105) превазилазе изолована и неповезана знања и формира целовита свест ученика.

Садржај учитељевог припремања за час чини, пре свега, проучавање градива које ће предавати. Од учитеља се очекује да добро влада предметом који предаје и методиком датог предмета. Основу учитељева припремања за рад у разреду чини рад на стручном усавршавању. Да би овај захтев могао да испуни сваки учитељ, а такође онај који истовремено ради са два или више разреда, треба настојати: 1. да се библиотеке свих основних школа, а у првом реду неподељених и школа са комбинованим одељењима, на почетку школске године снабдеју наставним планом и програмом и уџбеницима за све разреде и за све предмете; 2. да се снабдеју савременом педагошком литературом, а у првом реду из области дидактике и методике и 3. да се претплате на периодичну педагошку литературу (часописе).

Планирање треба да започне од основних облика планирања: распореда часова, плана наставног градива по месецима, планирање рада по недељама и дневног плана рада. Дневно припремање наставника започиње утврђивањем предмета и наставних јединица које има тог дана према распореду часова и недељном плану. Утврђује да ли има обраду новог градива, вежбање, понављање или проверавање. Проучава наставне садржаје – особито нове.

Израда дневног плана рада представља основу у припремању учитеља за рад у разреду. То му даје сигурност у раду и представља основу за усавршавање.

У комбинованим одељењима са два разреда учитељ може директно (фронтално) да ради највише пола од укупног наставног времена. У осталим комбинацијама, са више разреда, то време је још краће. Остало наставно време односи се на самосталне активности ученика. Без њих не може да се очекује успех у васпитно-образовном раду. Директан рад са ученицима подразумева да се учитељ обраћа ученицима и они њему на свим типовима часова. Учитељ прати ток њиховог самосталног рада, процењује га, коригује, даје допунска објашњења свима заједно или појединцима. Узме ли се у обзир значај директног рада са ученицима, он би требало да буде дужи са млађим ученицима. У наредним разредима може да се скраћује. Једна од мера продужавања директног рада у комбинованим одељењима јесте „да се на сваком часу одређени део активности организује за све ученике истовремено“ (Продановић, 2002: 121). И то унапред учитељ мора да предвиди. То могу да буду ситуације започињања и завршетка радног дана, разговор после заједничке активности, давање упутстава за даљи рад, договор пред заједнички догађај, увежбавање програма за наступ... На овај начин рационалније се користи време директног рада учитеља са ученицима свих разреда на часу, ученик се поставља у ситуацију да буде извор нових знања. Да би рад у комбинованом одељењу био успешнији старији ученици могу да послуже као учитељеви помагачи у раду са млађима. Већа је могућност јачања ученичке заједнице. Они брже стичу позитивне личне и друштвене особине важне за међусобно разумевање, поштовање, помагање, толеранцију. Директан рад са ученицима свих разреда у комбинованом одељењу зависи, пре свега, од планирања рада и садржаја рада.

У ситуацијама самосталног рада ученика потребно је ограничити непотребно кретање ученика у току наставе. Гласност говора у групи са којом учитељ директно ради подешава се тако да ученици у њему могу да учествују, али да тиме не ометају оне који, за то време, самостално раде. Наставна средства размештају се тако да буду доступна ученицима. Они, према потреби, могу да им приђу и користе их без узнемиравања других ученика у учионици. Директан рад учитеља са ученицима једног разреда у одељењу не искључује његову обавезу да прати самосталан рад ученика другог или осталих разреда.

С обзиром да је самостални рад једних ученика услов да учитељ може директно да ради са другим ученицима, а рад у комбинованом одељењу почиње од првог часа у школској години, то обавезује учитеља да оспособљава ученика за самосталан рад. Оспособљавању ученика за самосталан рад посвећује се пажња од првог школског дана и часа у првом разреду. Основни услов за несметани директан рад учитеља са ученицима

једног разреда на часу је обезбеђивање задатака на којима ће ученици осталих разреда самостално да раде.

У индиректном васпитно-образовном раду, који чини већи део наставног времена у комбинованом одељењу, присутна је искључиво самостална активност ученика на преузетом задатку. До изражаја могу да дођу разноврсне сензорне (перцептивне), практичне, активности изражавања и мисаоне (интелектуалне) активности ученика. Сензорних активности је релативно мало. То може да се поправи уколико се ученицима припреме писана упутства за рад. У ту врсту активности могуће је уврстити посматрање природних предмета, биљака, животиња, модела. Могућности за извршавање практичних активности има нешто више. Ученици имају радне свеске у којим су дати различити задаци за који захтевају, изрезивање, савијање, сечење, лепљење, састављање. У ову врсту активности убраја се и рад са словарицом. У активностима изражавања преовладавају различити облици писменог изражавања. Мисли се на причање, препричавање, описивање, писање писама. Често се користи и цртање. Могу да се цртају предмети, људи, могу да се илуструју приче, приказују догађаји, геометријске фигуре. У обзир долази и обликовање у простору. Мисаоне активности као најзначајнији облик активности у индиректној настави мора да доминирају. За покретање мисаоних активности незаменљиви су задаци у уџбеницима, наставним листићима, радним свескама. Ту постоје разноврсне могућности при раду на тексту и при служењу текстом. Може да се задаје читање с одређеним задатком, самосталан рад на тексту у уџбенику. Посебно је прихватљив и пожељан рад на научно-популарним и инструктивним текстовима које ученици треба сами да читају. Пожељно је навикавати и оспособљавати ученике да користе и друге текстуалне изворе као што су енциклопедије, лексикони. Велике су и још неискоришћене могућности примене програмираних и полупрограмираних текстова и наставе која захтева интензиван мисаони рад ученика. Једна од основних навика којом треба да овлада сваки ученик јесте навика на самосталан рад. Она се, као и остале навике, формира у процесу вежбања и понављања. Ученици треба да осете потребу и интересовање за изграђивање одређене навике, да уоче њен значај и за себе лично. У том случају они ће и сами да настоје како би њом што пре овладали. Учитељ треба приликом давања задатака за самостални рад да побуди код ученика интересовање и да настоји да они до краја заврше постављени задатак. Ученицима који заостају у решавању задатака учитељ даје лакше задатке. Онима који показују нарочито интересовање за одређену тему, даје сложеније, допунске задатке.

Задаци за самосталан рад могу да се дају усмено и писмено. Усмено се даје задатак првенствено старијем разреду. Усмено треба да се даје задатак онда када је кратак. На почетку часа дају се задаци којима треба да се запосле ученици од првог минута. При томе, није важно хоће ли се тим

задацима да допринесе утврђивању пређеног или ће се ученици уводити у ново градиво. У току часа, на појединим етапама, дају се задаци који су у вези са градивом које се управо обрађује, како би радили на њиховом решавању док учитељ ради са другим разредом. Пред крај часа, у последњој етапи рада дају се најчешће задаци за самосталан рад ученика код куће.

Ученик неће моћи успешно да реши постављени задатак ако нема одговарајући прибор. Учитељ свакодневно води бригу да ни један ђак не дође у школу а да не донесе све што му је потребно за несметан рад на часу.

Самостални рад ученика има само онда смисла ако се свакодневно проверава. Контролу самосталног рада ученика врши углавном учитељ али могу да је врше и сами ученици. „Ако учитељ пажљиво прегледа сваки задатак, искоришћује га на часовима, оцењује – и ученици ће бити тачни и уносиће у израду задатака максимум воље и знања“ (Вуковић, 1953: 135). Контролу могу да врше и ученици старијих разреда или најбољи ученици истог разреда.

Допринос формирању одређених навика код ученика даје и израда домаћих задатака ученика. Домаћи задаци ученика у неподељеној школи и комбинованом одељењу треба да допринесу не само понављању и утврђивању пређеног наставног градива, већ и увођењу па чак и обради новог градива. Домаће задатке треба задавати пре завршетка часа. Тако је учитељ у могућности да ученицима пружи детаљна објашњења и упуте их у правилан ток самосталног рада.

Један оз значајних фактора који утичу на залагање ученика у раду и решавању задатака представља оцењивање њиховог рада. Објективна и образложена оцена самосталног рада ученика постаје значајан чинилац који утиче на веће залагање и подстицај за нова напрезања, па тако и за развијање навике за самосталан рад.

И у комбинованом одељењу учитељ мора да води бригу о индивидуализацији наставе. У комбинованим одељењима учитељ нема само у истој просторији (учионици) неколико група ученика расподељених по разредима, него знатно више група, јер се ученици у истим разредима веома много међусобно разликују. На сваком наставном часу сви ученици треба да буду максимално интелектуално ангажовани, па и у комбинованим одељењима, без обзира на сву сложеност овакве наставе. Индивидуализација васпитног рада претпоставља добро познавање ученика, његових могућности и услова у којима живи. Врло је важан и контакт са породицом и утицај учитеља на породицу. На успешније ученике обично боље делује критика, мањи прекор или указивање на недостатке у њиховом раду. На ученике мањих могућности боље делује похвала. Да би њих понекад могао, с разлогом да похвалити, потребно је да настава буде индивидуализована. Зато учитељ поставља задатке које уз одређени напор ученик може да реши. Тако му омогућава да кроз постигнути успех стекне поверење у властите снаге.

ЗАКЉУЧАК

Још и данас у основним школама у Србији постоји релативно велики број комбинованих одељења. Процењује се да ће она и у будућности бити не само значајна већ и трајна карактеристика школске мреже. Специфичност васпитно-образовног рада у комбинованим одељењима представља реалност условљену остваривањем права на образовање одређених категорија становништва, демографским, економским, политичким, социјално-културним, педагошким и другим разлозима. Такве школе имају дугу традицију и извесну будућност у срединама са малим бројем ученика.

За наставни рад у комбинованим одељењима може се рећи да је сложен и тежак. У ситуацији скраћеног времена за непосредну комуникацију са ученицима, учитељ мукотрпно, истовремено остварује више наставних програма. Рад у оваквом одељењу има и неке предности. Због малог броја ученика пружају се веће могућности за индивидуални приступ сваком од њих. Ученици се систематски навикавају на самосталан рад. Чешће се понавља градиво. Тежиште наставе није на поучавању него на учењу.

И теоретичари и практичари сматрају да би рад у комбинованим одељењима био успешнији уколико би се остваривао по посебном наставном плану и програму, а не по јединственом који важи за све основне школе у републици. Као недостатак наводи се и то што је у наставном програму фиксиран број часова за сваку наставну јединицу. Све су чешћи захтеви да се учитељима који раде у комбинованим одељењима остави више слободе да коригују план и програм према конкретним условима рада.

Најбољи резултати у комбинованом одељењу се могу постићи ако се рад организује у смени и по, али се то готово и не практикује пошто се учитељима не обезбеђује накнада за повећано радно време. Успех битно зависи и од тога како је урађен распоред часова, које су наставне области предвиђене за прве и последње часове, а које за средишње, који су предмети распоређени за понедељак и петак, а који за средину седмице. Најтежи предмети се распоређују у најпродуктивније време.

У припремању за наставу нарочиту пажњу ваља посветити осмишљавању самосталног рада ученика пошто чини највећи део наставног процеса у комбинованом одељењу. Било би добро кад би у оваквим срединама радили најiskusнији и најбољи учитељи, што у пракси није случај.

Литература

Vakovljević, Milan (1999): *Rečnik didaktike*. Београд: Учитељски факултет.

Вилотијевић, Младен (1999): *Дидактика 3 организација наставе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Учитељски факултет Београд.

- Вуковић, Раде (1953): *Рад у неподељеној школи и комбинованом одељењу*. Београд: Педагошко друштво Народне Републике Србије.
- Јukić, S., Gajić, O. (2006): *Didaktičko-metodički aspekti organizacije nastave и kombinovanim odeljenjima*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Продановић, Љ. (2002): *Директан рад учитеља са ученицима у комбинованом одељењу*. Београд: Едука и Савез педагошких друштава Југославије.
- Трнавац, Н. (1992): *Мале сеоске школе*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију филозофског факултета Београд.
- Шпијуновић, Крстивоје (2003): *Рационализација рада у комбинованом одељењу*. Ужице: Учитељски факултет Ужице.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF TEACHING IN COMBINED GRADES

Summary: For more than one reason schools in Serbia with combined grades in the first four years of primary schools have had a long tradition of existence in Serbia, which is the case even today. As in many rural areas a number of residents is reduced, it is only logical that it is the same for a number of pupils in schools, therefore it is certain that the need for organizing teaching in combined grades will be present in future, too. Being different from the work with one grade only, this work in combined grades is characterized by a specific way of organization and success of the teachers and their pupils depends on the teacher's familiarity with it. Full attention to this problem was not properly paid in the didactic textbooks in the previous periods. A large number of teachers had not been trained adequately during their studies to deal with this type of teaching. They get acquainted with this type of teaching where the two or more grades share the same classroom only when they find themselves in such situations.

Key words: combined grades, school, teacher, pupils, teaching

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ В МАЛОКОМПЛЕКТНОЙ ШКОЛЕ

Резюме: По ряду причин малокомплектная начальная общеобразовательная школа с небольшим контингентом учащихся имеет давнюю традицию в Сербии существует и в наше время. Наличие таких школ в системе образования считается обязательным, поскольку они являются важным социальным фактором. В преимущественно сельской местности происходит постепенное сокращение населения, и поэтому уменьшается количество учеников в школах. Становится ясным, что существует потребность в реорганизации обучения в малокомплектных школах. Без сомнения она отличается от организации учебного процесса в обычном классе. От знания/незнания системы обучения в малокомплектной школе зависит обийцей успех учителей и дальнейшая судьба учеников. Ранее учебники по дидактике этой проблеме не уделяли достаточно внимания. Большое количество будущих учителей во время учебы не были надлежащим образом подготовлены для работы в малокомплектном классе. Об особенностях одновременной работы с двумя или более классами, находящимися в одной комнате, были вынуждены познакомиться, когда для этого возникала реальная практическая потребность.

Ключевые слова: малокомплектный класс, школа, учитель, ученик.